

KONCENTRACIJA KAPITALA I UDRUŽIVANJE RADA

Dvije su osnovne tendencije u procesu restrukturacije ekonomskih odnosa u savremenom svijetu. Prva, transnacionalna *koncentracija kapitala*, osnovna je odlika procesa kojim kapital pronalazi još jedan *modus vivendi*, dok je druga tendencija, *udruživanje rada*, prisutna tek u svom embrionalnom obliku, uz to i prostorno ograničena na samo jednu zemlju, ali zato po svom sadržaju suprotna i nespojiva sa koncentracijom kapitala. Ma kako ideološki izgledala očigledna njihova isključivost, aporije se javljaju odmah u onom trenutku kada želimo označiti njihove međusobne razlike. Štoviše, razlike bivaju potisnute nizom sličnosti koje izbijaju u prvi plan. Ono što je identično i kod procesa koncentracije kapitala i kod procesa udruživanja rada jeste sljedeće:

1. I koncentracija kapitala i udruživanje rada ukidaju autarhičnost proizvodnje, razjedinjenost proizvođača. I u jednom i u drugom slučaju se koristi *društvena proizvodna snaga rada* kao osnovna pokretačka snaga proizvodnje,
2. Povećanje *proizvodnosti rada*, dakle skraćivanje potrebnog rada ili sprečavanje njegova produženja, smisao je i cilj koji se postiže i koncentracijom kapitala i udruživanjem rada, i samo ako se povećava proizvodnost rada i koncentracija i udruživanje su tek mogući, i
3. *Proširenje reprodukcije* je također cilj ne samo kapitala koji se koncentrira nego i udruživanja rada, što znači da kvantitativni rast i dalje ostaje kao pretpostavka i cilj udruživanja.

Na ovim istim obilježjima identiteta između koncentracije kapitala i udruživanja rada sada bismo trebali pokazati i njihovu međusobnu razliku. Naime, početi ćemo s pitanjem zbog čega kapital ujedinjuje, koncentrira do tada autarhične i samostalne proizvođače?

Marx je u »Kapitalu«, govoreći o povezivanju radnika u kooperaciji i manufakturi, na temelju kapitalističkog načina reprodukcije, detaljno eksplicirao, a prije toga u »Nacrtima za kritiku političke ekonomije« najavio, da rad posjeduje »društvenu proizvodnu snagu«, koja ne predstavlja puki zbir radova pojedinačnih radnika, nego je *višak* iznad tog zbira. On potiče od

toga što oni *rade zajedno*, i ne bi ga bilo kada bi radnici radili odvojeno. Taj višak, ta društvena proizvodna snaga rada nije pronalazak kapitala, nego je uvijek kroz historiju, počev od zajedničkog lova u paleolitu i zajedničkog obrađivanja zemlje u neolitu, pa do velikih građevinskih radova u egipatskoj, babilonskoj ili indijskoj civilizaciji, bila korištena, i bez nje, odnosno bez proizvodnosti rada koju je omogućavala, bez viška koji je stvarala, povijest ne bi mogla biti ovakva kakva jeste. To je, dakle, sposobnost koju rad posjeduje neovisno o vlastitom historijskom nivou. Marx je o tome pisao: »Ukoliko ujedinjavanje njihovih snaga (pojedinaca — umetnuo Dž. S.) povećava njihovu *proizvodnu snagu*, nije nipošto rečeno da bi oni uzeti svi zajedno posjedovali brojčano tu radnu sposobnost— kad ne bi *radili zajedno*, kad dakle k sumi njihovih radnih sposobnosti ne bi pridošao *višak*, koji egzistira samo zahvaljujući njihovom *ujedinjenom, udruženom* radu i u njemu.«¹ Ali dok je faraonsku piramidu gradio robovski rad, a put na feudalčevu imanju kuluk njegovih kmetova, gdje je društvena proizvodna snaga rada realizirana neposrednom fizičko-pravnom prisilom, dotle kapital postiže ujedinjavanje pojedinačnih radova u kombinirani rad, »svojim manirom razmjene sa slobodnim radom.«² Ujedinjavanje radnika utoliko je neophodnije ukoliko proizvodnja više počiva na manuelnom radu, na neposrednoj upotrebi fizičke radne snage, mišića, itd., radnika, jer tek ujedinjeni, kao masovan ili kombiniran društveni rad, pojedinačni prosti radovi postoje kao proizvodna snaga. Njihovo ujedinjenje jeste onaj »društveni duh rada« koji se međutim objektivizira izvan pojedinačnih radnika i egzistira kao njihov subjekt i subjekt njihovih radova. Društveni, kolektivni ili zajednički duh rada, ili društvena proizvodna snaga rada, što je očigledno isto, javlja se tek kada pojedinačni radnici rade zajedno, ali je u ovom slučaju njihovo ujedinjenje, to što oni rade zajedno, određeno ne subjektivno, ne njihovom voljom, što znači da njihovo ujedinjenje nije slobodno, nego je ili prirodno samoniklo ili objektivno determinirano. »Društveni duh rada, pisao je Marx, dobija objektivnu egzistenciju izvan pojedinog radnika.«³ Kako je to što oni jesu tek zajedno, kako, dakle, to što oni tek kada rade zajedno njihovim pojedinačnim radovima omogućuje da ispolje i svoju društvenu proizvodnu snagu, dato, određeno voljom, potrebom i interesom što nije njihova volja, potreba ni interes, nego volja, potreba i interes objektivne sile izvan njih, to se i društvena proizvodna snaga rada pojavljuje kao proizvodna snaga te objektivne sile, kao *proizvodna snaga kapitala*. Ova proizvodnost rada, jer je omogućena kapitalom, iako je jasno da svaka proizvodnost rada, pa i proizvodnost što potiče iz društvenog karaktera rada, može poticati samo iz rada samog, u ovom slučaju rada koji pojedinačni radnici ne obavljaju međusobno odvojeni nego ujedinjeni. Stoviše, čak i ako bismo pošli od pretpostavke da je to ujedinjavanje radnika omogućeno tek kapitalom, to ne bi bilo tačno, jer je i kapital, njegova akumulacija, bio moguć tek ujedinjenjem radnika, njihovim povezivanjem. Kada je kapital *prvobitno* zapošljavao ručne tkalce, predioce itd., koji nisu radili na istom mjestu, u manufakturnoj radionici, nego su stanovali i radili međusobno odvojeni, a bili vezani samo za kapital, onda je njihov način proizvodnje u biti ostao šiti, nedirnut kapitalom. »Ovdje, dakle,

¹ Karl Marx, *Temelji slobode*, Naprijed, Zagreb 1974, str. 238.

² Ibidem

³ Ibidem

kaže Marx, *sam način proizvodnje još nije određen kapitalom, nego ga je kapital već zatekao.*⁴ Tek povezivanjem, ujedinjavanjem radova pojedinačnih radnika što su proizvodili na način koji nije bio određen kapitalom i kapital sam se uspostavio kao takav. Riječ je, dakle, o tome da je i kapital, kapital kao društveni odnos, kapitalistički način reprodukcije i neslućene grandiozne proizvodnosti rada na kojoj on počiva, bio rezultat rada, proizvodnosti koja je u njemu već virtualno bila prisutna. Kapital je samo uspio da tu radu imanentnu proizvodnu snagu iz virtualnog stanja prevede u manifestno i tek na taj način za sebe prisvoji sve proizvodne snage rada i sve proizvodne snage društva uopće, tj. postavi se kao njihov subjekt. Kako je to kapital uspio, kako je dakle uspio da do krajnjih granica otkrije sve proizvodne snage rada i sve proizvodne potencije društva, i postavi ih uvijek kao proizvodne snage samoga sebe, tek treba da razmotrimo. U međuvremenu ćemo se, samo na kratko, pozabaviti vezom između *društvene proizvodne snage rada* i *proizvodnosti rada*, ili istorijskog nivoa rada, ili odnosa potrebnog rada i viška rada, ili organskog sastava kapitala.

Što je drugo proizvodnost rada nego istorijski nivo samoga rada, a ovaj opet proporcija u kojoj je radni dan podijeljen na potreban rad i višak rada. A proizvodnost rada je, dobro je poznato, utoliko veća ukoliko je potreban rad ustupio svoj prostor višku rada, tj. utoliko ukoliko je učešće živog rada manje u korist opredmećenog, minulog rada sadržanog u sredstvima za rad. U kakvoj su, međutim, vezi proizvodnost rada, dakle odnos postojanog i promjenljivog kapitala, prema društvenoj proizvodnoj snazi rada? Da li sa povećanjem proizvodnosti rada, sa većim učešćem mašina, opada značaj zajedničkog, ujedinjenog rada za opće povećanje proizvodnosti? Da li, dakle, sa povećanjem proizvodnosti rada opada učešće društvene proizvodne snage rada u tom povećanju? Nije riječ o tome da je sa povećanjem proizvodnosti rada, sa manjim učešćem neposrednog, manuelnog rada, nestala ili nestaje društvena proizvodna snaga rada, proizvodna snaga koja proizlazi iz zajedničkog rada pojedinačnih radnika, nego o tome da je taj višak prisvajao isključivo kapital i na taj način, postupno, prenosio na sebe onaj zajednički, društveni, kolektivni duh rada, tj. društvenu proizvodnu snagu rada. Zato se i može reći da *proizvodna snaga* rada sve manje zavisi od ujedinjavanja mnoštva pojedinačnih radnika, a sve više od udruživanja sa njihovim *opredmećenim radom*. I u ovom slučaju, dakle i u načinu proizvodnje koji počiva na visokom organskom sastavu kapitala, društvena proizvodna snaga rada je prisutna, mada sada premještena u opredmećeni rad sadržan u mašinama itd. Samo što su udruživanje između živog rada, ili živih proizvodnih individuuma, i opredmećenoga rada može pojaviti kao nova proizvodna snaga jedino ako to udruživanje znači ukidanje kapitala kao kapitala, kao sile koja svoju objektivno egzistirajuću proizvodnu snagu neće koristiti samo za vlastitu akumulaciju, zanemarujući bogatstvo ljudskih potreba. To udruživanje između mase pojedinačnih radnika i njihovog rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju, neposredno je ukidanje tog rada kao kapitala, te tako pretpostavka vraćanja onih rezultata društvene proizvodne snage rada što ih je prigrabio kapital, neposredno samome društvu. Ljudsko uživanje u rezultatima što ih daje *društvena proizvodna snaga*

⁴ Ibidem, str. 251.

opredmećenog rada ukinulo je postvareni, otuđeni i osposobljeni karakter rada u obliku kapitala i vratilo mu njegov društveni smisao.

DRUSTVENA PROIZVODNA SNAGA RADA

Pošli smo od toga da rad ima sposobnost da pored sebi inherentne proizvodne sposobnosti, koja je prisutna u svakom pojedinačnom radu, stvara višak što proizlazi iz njegove društvene proizvodne snage. Mada tu sposobnost rad ima neovisno o istorijskom nivou razvitka proizvodnje, i mada je ta sposobnost korištena u gotovo svim oblicima društvene reprodukcije, ipak kapitalu pripada zasluga za otkriće jednog novog načina korištenja te snage. To jest, kapitalistički način korištenja društvene proizvodne snage rada razlikuje se od svih prethodnih. Ta razlika ne potiče otuda što je kapital počeo koristiti brojniju masu pojedinačnih radnika, jer bi u tom slučaju mnogi kapitali, čak i na današnjem stupnju koncentracije, ostali sićušni prema masi radnika koje je ujedinjavao bič robovlasnika na izgradnji piramida, Semiramidinih vrtova ili sistema za navodnjavanje u Mesopotamiji. Ono novo i specifično što je omogućilo kapitalu da veže veliki broj do tada autarhičnih proizvođača bio je *slobodan rad*. Slobodan rad, rad koji je jedino mogao biti vezan za kapital kao najamni rad, omogućio je kapitalu da prisvoji takav rezultat društvene proizvodne snage rada koji ni jedan despot prije njega nije uspio. Otkuda ta razlika u društvenoj proizvodnosti rada koji radi za kapital u odnosu na sve druge istorijski prethodne radove, otkrit ćemo samo ako prodremo u prirodu slobodnog rada. Slobodan rad u ovom slučaju znači da ne postoji nikakva pravna ni fizička prisila koja bi radnika natjerala da se ispolji kao radnik, da radi. To što on *mora* raditi, baš kao što je morao raditi rob ili kmet, bitno je različita stvar; *nužnost* njegova rada ekonomske je prirode, koja je ovdje u isti mah i egzistencijalna: ako radnik može živjeti bez rada, da bude prosjak, lopov ili da radi autarhično, samostalno, nevezan za kapital, to mu niko neće zabraniti, ali ako bi rob htio ne raditi; a kmet ne odraditi kuluk, onda im je to bilo uskraćeno. Sloboda se u najamnog radnika sastojala u tome da je mogao raditi ili ne raditi, a što je to najčešće značilo živjeti ili ne živjeti za njegov rad kao slobodan rad ništa nije značilo. Radnik je prema kapitalu, dakle, istupao kao slobodan *radnik*, i izvan svog određenja radnika za kapital nikako drugačije nije mogao egzistirati. A to znači da je prema kapitalu mogao istupati, vezati se za njega, samo ako mu je prodavao upotrebnu vrijednost svoje radne snage, njeno dnevno, sedmično, mjesečno itd., korišćenje. Ona velika proizvodnost zajedničkog rada mnoštva radnika, koju je kapital prvi otkrio, omogućena je, dakle, *razmjenom* koju je kapitalist postavio da bi time vezao za sebe slobodan rad i tako anulirao slobodu njegova vlasnika.

Kakvog je karaktera razmjena, kao manir kojim kapital koncentrira oko sebe masu slobodnih radnika, razmotrit ćemo odmah nakon što ukratko podsjetimo na značenje vremena razmjene kao momenta stvaranja vrijednosti.

Kako se vrijednost stvara i oploduje u radnom vremenu, to se u vremenu koje je potrebno za razmjenu, vrijednost *obezvjeđuje*. Kao što je ten-

dencija kapitala da se višak radnog vremena, dakle vrijeme kojim upravlja kapital, produži do maksimuma, postane beskonačan, tako isto je tendencija kapitala da se *vrijeme njegova prometa* skрати do minimuma, postane jednak nuli. Jer se u vremenu prometa ne samo da ne stvara nova vrijednost, nego se troši dio vrijednosti stvorene u periodu radnog vremena, vrijeme prometa sa stanovništa rada, vrijednosti i kapitala nije nešto neutralno, nego nešto *negativno*, tj. »odbitak od *viška radnog vremena*, tj. povećanje *potrebnog radnog vremena*.«⁵ Prema tome, vrijeme prometa iako ne stvara vrijednost, ipak je indirektno momenat koji *određuje vrijednost*. Zato je kapital, kao što je zainteresiran za produženje viša rada, isto tako zainteresiran i za skraćivanje, pa prema tome i za potpuno ukidanje, vremena potrebnog za razmjenu. Utoliko ukoliko je potrebno manje vremena za razmjenu, ukoliko je dakle kraće vrijeme razmjene, brže će se i obnoviti vrijeme rada u kome će se stvoriti novu vrijednost i novi višak vrijednosti. U isto je vrijeme, prema tome, vrijeme prometa smetnja, granica »procesa samooplodnje kapitala«, i momenat bez koga samooplodnje kapitala uopće ne bi bilo. Otuda i dvostruki odnos kapitala prema vremenu razmjene. Nastojeći, s jedne strane, potpuno ga ukinuti kao prepreku procesu samooplodnje, s druge strane, kapital prelazi sve lokalne, državne i nacionalne granice razmjene, postavljajući razmjenu kao opću mogućnost realizacije vrijednosti i vlastite samooplodnje. Kapital je protivurječan u samome sebi. Kao društveni odnos koji počiva na razmjeni, kao odnos koji ne može biti ništa drugo do razmjena, kapital, sa vlastitog stanovišta, proglašava i otkriva razmjenu, dakle opet samoga sebe, ono što on kao društveni odnos jest, kao neproizvodnu, ubraja je u *faux frais de production* (neproizvodne troškove proizvodnje). Kapital, dakle, ne samo da je protivurječan sebi, nego i zbiljski radi protiv samoga sebe proizvodeći se kao takav, kao kapital.

Vratimo se sada našoj osnovnoj ideji. Kako kapital uspijeva realizirati društvenu proizvodnu snagu rada ili kako razmjenom koncentrira, ujedinjuje pojedinačne radnike.

Eksplicirajući ovu tendenciju kapitala Marx nas podsjeća na riječi Johna Wadea koji u djelu *History of the Middle and Working Classes etc.*, kaže: »Kapital je nagomilana radinost spremna da se razvije u nove i ekvivalentne oblike; on je *kolektivna snaga*.«⁶ Polazeći od tih riječi Marx u stvari podsjeća da polazi od jednog bitnog određenja kapitala bez koga ovaj uopće ne bi egzistirao kao takav. Kapitalu je svojstveno da se pojavljuje kao subjekt kolektiviziranja radnika, njihovog ujedinjavanja i koncentriranja. Kada bi naspram kapitala stajao jedan radnik, ili čak kada bi naspram kapitala stajalo *mnoštvo* radnika uzetih *pojedinačno*, onda on ne bi nastupao kao kapital, niti bi se razlikovao od prethodnih istorijskih oblika privatne svojine. Ako je sasvim izvjesno da je tendencija kapitala da ujedinjuje, koncentrira, i tako ukida autarhičnost radnika, onda predstoji da razmotrimo zašto je to u interesu kapitala i, zatim, kakvog je karaktera to ujedinjavanje.

Koncentracija radnika koja se vrši pod nadzorom i voljom kapitala različita je od asocijacije slobodnih proizvođača, gdje se kao subjekt udru-

⁵ Uporedi: *ibid.*, str. 244—6.

⁶ *Ibidem*, str. 250.

živanja, asocijacije, pojavljuje slobodna volja svakog pojedinačnog proizvođača. Kapital *ujedinjuje* radnike; to pretpostavlja da od *mnogih* čini *jedno*, *jednu radnu snagu*, *kolektivnu radnu snagu*, dok *udruživanje*, koje je moguće samo kao udruživanje *slobodnih* proizvođača, pretpostavlja, ne samo da su kao pojedinci stupili u asocijaciju svojom slobodnom voljom, nego i da kao takvi nastavljaju participirati, priznajući istovremeno posebnost i drugih proizvođača. Kod koncentracije radnika, kao njihova ujedinjenja što se vrši pod kapitalom, kapital stoji *naspram*, kao nešto različito, od jedne ukupne, kombinirane radne snage. Apstraktnost, nedruštvenost radnika koji se ujedinjuje s kapitalom, prema tome je dvostruka. S jedne strane, kapital mu se pojavljuje kao nešto odvojeno, suprotstavljeno, a s druge, njegova veza s drugim radnicima nije neposredna, nego kapitalom posredovana, apstraktno društvena. Kapital priznaje radnika samo ujedinjenog s drugim radnicima, i to ujedinjenog putem samoga sebe — kapitala. Kao pojedinca kapital radnika ne priznaje. Radnik kao najamni radnik ne može postojati kao pojedinačni radnik; kapital mora imati mnoštvo najamnih radnika i tek kao *mnoštvo* oni mogu istupati naspram kapitala. Zato se i udruživanje, ujedinjenje, koncentracija radnika, koja ne proizlazi iz radnika samih, nego je postavljena kapitalom, ne pojavljuje za radnike kao *njihovo* udruživanje. O tome Marx kaže: »Njihovo udruživanje nije *njihovo* postojanje, nego *postojanje* kapitala. U odnosu na pojedinog radnika ono se pokazuje kao slučajno. On se odnosi prema svom vlastitom udruživanju s drugim radnicima i kooperaciji s njima kao prema nečemu *tuđem*, kao prema načinima djelovanja kapitala.«⁷

Da razmotrimo sada kako kapital uspostavlja to ujedinjenje radnika, kako ih koncentrira oko sebe i njihovu egzistenciju postavlja kao svoju egzistenciju. Prvobitno je postojanje kapitala bilo omogućeno ujedinjavanjem autarhičnih radnika, ali to ujedinjavanje nije postavljeno kao *njihovo*, kao njihovo *medusobno* ujedinjavanje, ujedinjavanje radi uzajamnog saradivanja jednih s drugima. Naprotiv, kapital je i njihovu eventualnu neposrednu saradnju u razmjeni, u koju su oni mogli stupiti kao autarhični proizvođači, raskidao i postavljao sebe kao isključivog subjekta ujedinjenja. Radnici su dakle bili ujedinjeni ali samo sa kapitalom. »Njihovo ujedinjenje putem kapitala stoga je samo *formalno* i tiče se samo proizvoda rada, ne i samog rada.«⁸ To znači da radnici nastavljaju učestvovati u procesu rada *odvojeno* od drugih radnika, baš kao i prije nego su bili ujedinjeni kapitalom, a da je jedino zajedničko to što svojim radovima doprinose stvaranju istog proizvoda — kapitala. Već *samim tim*, ne dirajući u postojeći način proizvodnje, u uslovima i dalje postojećih odvojenih radova pojedinačnih radnika, kapital uspeva realizirati njihovu društvenu proizvodnu snagu, ili, drugačije rečeno, ostvariti uštedu. Ušteda se ovdje mogla postići samo tako što su do tada razjedinjeni proizvođači, razmjenjujući svoje proizvode jedan s drugim, dakle svako sa većim brojem drugih takođe samostalnih proizvođača, sada svi razmjenjivali samo sa kapitalom. »Umjesto da razmjenjuju s mnogima, oni razmjenjuju s jednim kapitalistom. Zato je to *koncentracija razmjena* pomoću kapitala.«⁹ Koncentracijom radnika, ne njihovim zbiljskim

⁷ Ibidem

⁸ Ibidem, str. 252.

⁹ Ibidem

udruživanjem, kapital ostvaruje koncentraciju razmjena. U stvari, ova koncentracija razmjena je *objektivizacija* razmjena, što znači da je kapital, i pored toga što u razmjeni sa njim učestvuju svi radnici, subjekt razmjene; time što je kapital (kapitalista) postavljen kao subjekt, sama se razmjena objektivizirala, odvojila od radnika. Objektivizacija razmjena, tj. postavljanje kapitala kao subjekta razmjena između njega i radnika, oslobađanje je radnika od onog vremena koje im je bilo potrebno za razmjenu dok su radili kao autarhični proizvođači. Taj višak vremena, koje je nekada bilo odbitak od radnog vremena radnika, sada kapital može iskoristiti za produženje viška radnog vremena. Ne dirajući u stari način proizvodnje kapital je dakle postigao povećanje proizvodnosti rada. Društvena proizvodna snaga rada, koju kapital postiže koncentracijom razmjena, u stvari nastaje kao rezultat uštede što se postiže na smanjenom vremenu razmjene u kojoj su nekada učestvovali raštrkani radnici. To se postiže tako što oko kapitala koncentrirani radnici ne razmjenjuju sa kapitalistom proizvode svoga rada. Štoviše, proizvodi su *unaprijed* dati kao vlasništvo, kao suma roba koja pripada kapitalisti. U razmjenu se ovdje neposredno pretvorio sam *rad*, pa se koncentracija razmjena može posmatrati kao *koncentracija radova*. Time što se razmjena između radnika i kapitaliste pretvorila u rad, u neposredan proizvodan rad, već je ostvarena ušteta, jer radniku više ne treba neko posebno vrijeme u kome će on razmijeniti proizvod svoga rada. Već sa početkom rada za kapitalistu, dakle prije nego je stvorio svoj proizvod, proizvod radnikova rada je razmijenjen; razmjena je završena na početku procesa rada. Radovi i dalje postoje kao međusobno odvojeni, ali su ujedinjeni zajedničkim proizvodom. Zahvaljujući tome što radnici uopće ne učestvuju u procesu razmjene kao nekom momentu proizvodnje koji je odvojen od neposrednog rada, nego učestvuju samo u procesu rada koji je neposredno ta razmjena sa kapitalom, već su ušteđeni izvjesni *faux frais de production*. Koncentracija radnika, koja nije ništa drugo nego koncentracija radova, zato je prvi uslov akumulacije kapitala.

Naravno, proces ujedinjavanja, koncentriranja radnika oko kapitala time se ne završava. Nastavljanje tog procesa pojavljuje se za Marxa kao drugi uslov uspostavljanja kapitala. Slijedeći korak ujedinjavanja radnika pod kapitalom sastoji se u ukidanju rascjepkanosti mnoštva radnika koji rade za kapital, u ukidanju samostalnosti njihovih radova i njihovom koncentriranju na jednom mjestu, u manufakturi, i u uspostavljanju *novog načina proizvodnje*, koji odgovara kapitalu. »Kapital«, piše Marx, »postavlja *ujedinjenje* radnika u proizvodnji, ujedinjenje, koje će najprije postojati samo u zajedničkom mjestu, pod nadzornicima, *jedinstvenoj upravi, većoj disciplini, neprekidnosti i u postavljenoj zavisnosti od kapitala* u samoj proizvodnji.«¹⁰ I opet je kapital, još kohezivnijim ujedinjavanjem radnika, sada na jednom mjestu, u manufakturnoj radionici; došao do nove uštede, povećao društvenu proizvodnu snagu rada, koju rad nije mogao dati dok je bio rascjepkan na pojedinačne radove radnika koji su radili za kapital. Tek s manufakturom uspostavlja se tipično kapitalistički način proizvodnje; u njoj se konačno gubi svaka relativna nezavisnost radnika i uspostavlja potpuna zavisnost od kapitala. Rad u manufakturnoj radionici ne znači samo rad

¹⁰ Ibidem

u objektivnim uslovima proizvodnje, koji ne pripadaju radniku, nego rad radnika koji su potpuno odvojeni od tih uslova i, dakle, rad u uslovima koji su nužni uslovi rada. Rad u takvim uslovima je tek slobodan rad. I tek slobodan rad, dakle rad slobodan od sredstava za proizvodnju, rad u uslovima koji su potpuno odvojeni od radnika i koji proizvode njegovu apsolutnu zavisnost od tih uslova »pretpostavlja njihovo grupiranje oko pojedinog kapitala kao isključive osnove njihovog opstanka... Odvajanje pojedinca od uvjeta proizvodnje rada = grupiranje mnogih oko jednog kapitala.«¹¹ Ne samo da se ujedinjavanje, koncentriranje radnika oko kapitala pojavljuje kao isključiva osnova njihova opstanka, kao uslov njihova života, kao nužnost, nego se njihov opstanak, njihov život, postavlja kao sredstvo kapitala i njegove akumulacije. Time se i udruživanje pod kapitalom, koje nije zbiljsko udruživanje, nego puko gomilanje radničkih života njihovih radnih snaga, pojavljuje kao sredstvo kapitala. Kapital ne koncentrira radnike radi sebe sama. On se postavlja kao samosvrha i to kao apsolutna samosvrha, što znači da svrhu svega ostalog, pa i koncentriranja radnika, postavlja kao sredstvo sebe kao svrhe, cilja.

I u jednom i u drugom slučaju, i kod akumulacije kapitala i kod udruživanja rada, prisutna je jedna tendencija. I kapital i udruženi rad, kao svoju polaznu tačku uzimaju društvenu proizvodnu snagu rada, što znači da polaze od koncentracije, povezivanja radova pojedinačnih, autarhičnih radnika u jedan, zajednički rad. Ujedinjavanje, odnosno udruživanje *radnika* osnova je kako akumulacije, a kasnije i koncentracije, *kapitala*, tako i udruživanja *rada*. Riječ je samo o različitim prirodama toga ujedinjavanja, odnosno udruživanja, koje su opet određene različitim prirodama proizvodnje, koja počiva na kapitalu i proizvodnje koja počiva na udruženom radu. U prvom slučaju ujedinjavanje radnika je *posredovano* kapitalom, u drugom je *neposredno*. Posredovanost, odnosno neposredovanost, zatim je određena *svrhom ujedinjavanja*, odnosno udruživanja radnika. U prvom slučaju svrha, smisao, razlog ujedinjavanja je izvan samih radnika, sadržan u kapitalu i njegovoj akumulaciji, to se i njihova društvenost, posredovana kapitalom, javlja kao *sredstvo* te svrhe — *kapitala*. U drugom slučaju, međutim, svrha, smisao, razlog udruživanja nije izvan radnika, nego je sadržan u samom udruženju, jer se asocijacija, društvo, drugi, sada pojavljuje kao ta svrha, a sama proizvodnja, koja će još dugo počivati na postojećem načinu reprodukcije, postaje *sredstvom udruživanja*.¹² Otuda se i može reći da su prirode ova dva oblika udruživanja radnika *bitno* različite, različite jer su supstancije, polazne osnove različite. A ako kapital ujedinjuje radnike radi toga da bi ostvario vlastitu akumulaciju, a udruženi rad proširuje reprodukciju da bi *proširio asocijaciju*, tada to više nisu samo različite, nego *istorijski* različite prirode udruživanja radnika, i zato nužno međusobno *antagonističke*. Imajući ovo u vidu možemo se ovom prilikom, makar samo efemerno, pozabaviti kritikama koje socijalizmu prebacuju za kolektivistička stremjenja.

¹¹ Ibidem, str. 255.

¹² Andrija Krešić, na primjer, polazeći od Marxova određenja komunizma iz »Njemačke ideologije«, kaže da je komunizam »uspostavljanje zajedništva slobodnih individua koje nema svrhe ni egzistencije izvan slobodnih individua.« *Kraljevstvo božje i komunizam*, IMRP, Beograd 1975, str. 145.

Zato ćemo se ovdje, dok govorimo o ujedinjavanju radnika na različitim osnovama — kapitalu i udruženom radu, pozabaviti i kratkom raspravom o odnosu socijalizma i kolektivizma. Vjerovatno zbog empirije komunističkog pokreta marksističkom se poimanju komunizma, s različitih strana prebacuje za totalitarni kolektivizam. Pierre Bigo pod tim podrazumijeva da Marxova koncepcija komunizma zanemaruje individuum, posebnost, ličnost za račun društva, cjeline, kolektiva. Po mišljenju Bigoa, kako ga navodi Krešić, »ukidanje napetosti između pojedinca i zajednice«, suprotnosti u kojoj je Kant vidio pokretačku snagu društva, ne postiže se kolektivizmom, nego se ovaj interiorizira u individue,¹³ čime se u stvari kolektivizam samo potvrđuje kao apstrakcija svake individualnosti, društvene posebnosti čovjeka. Interiorizacija kolektiviteta, koja je moguća samo odvajanjem čovjeka od svoje osobnosti, individualnosti, vlastitog Ja, postavljanje je dakle kolektiviteta kao apsoluta. Kolektivizam jeste apsolutizam. Kolektivizam prema tome nije zbiljsko ujedinjavanje individua, nego, s jedne strane, odvajanje svakoga od njegove osobnosti, što se postiže identifikacijom za kolektivitetom (koju kolektivitet postiže interiorizacijom), a s druge, odvajanje svakoga od drugih, koje kolektivitet postiže postavljanjem sebe kao jedine individualnosti, nerazdruživosti. Kolektivizam jeste *eo ipso* suprotnost svakoj društvenosti, socijalizmu.

Ovo neodoljivo podsjeća na Hegelovo spekuliranje o odnosu dijelova i cjeline u »Logici«. Da bi cjelina bila to što jeste, i što jedino zbiljski može biti, mora biti sastavljena od dijelova koji neće učestvovanjem u cjelini gubiti ništa od svoje osobnosti, posebnosti. Kako bi to postigla, da bi dakle uopće ostala cjelina kao takva, cjelina mora biti egzistencija samo jednog od momenata dijelova koji je sačinjavaju; pripadajući cjelini samo jednim svojim momentom dijelovi egzistiraju kao cjeline. Kolektivizam, koji ne ostvaruje ovaj princip, ne samo da negira osobnost, ličnosti, individualnost pojedinca, nego *eo ipso* ne uspostavlja ni zajednicu, općenitost, cjelinu. Ali Marx je imao u vidu ne samo Hegela, nego i kada je govorio o komunizmu nije ga zamišljao kolektivistički, kao apstrakciju čovjeka i apsolutizaciju kolektiviteta. Marksistički humanizam može biti shvaćen samo kao transcendentija svakog kolektivizma, kao transcendentija svakog sukoba između čovjeka i zajednice, tj. kao zbiljska općenitost u kojoj *niko ni svi* nije apsolutni subjekt, nego tek *svako kao svi* ostvaruje svoju individualnost. Kritike kao ova mogu se zato odnositi, eventualno, samo na negativnu empiriju komunizma, a nikako na marksizam sam.¹⁴ No, nismo se ovom prilikom upoznali sa Bigoovom kritikom marksizma samo zato da bismo pokazali njenu neosnovanost, tj. da Marxova ideja komunizma ne znači apsolutizaciju kolektiviteta i apstrakciju osobnosti čovjeka, nego da otkrijemo u njegovoj koncepciji kolektivizma upravo onaj oblik društvenosti koji nastaje na temelju kapitala. Kritika koju Bigo upućuje na račun komunističkog društva može se, naime, odnositi samo na onakvo udruživanje kakvo smo upravo eksplisitali govoreći o koncentraciji radnika oko kapitala.

Kolektivizam je odrednica kapitalističkog načina reprodukcije. Ujedinjavanje je ovdje pretpostavljeno totalnom eliminacijom osobnosti, ličnosti.

¹³ Pierre Bigo, *Marxisme et Humanisme*, PUF, Paris 1954, p. 157. Prema A. Krešić, *ibid.*, str. 48—49.

¹⁴ Upor. A. Krešić, *ibid.*, str. 50.

Stoviše, egzistencija kolektiviteta se ovdje ne potvrđuje interiorizacijom u individuum, nego eksteriorizacijom individuumu u taj kolektivitet. Ovdje individue ne egzistiraju samo kroz egzistenciju kolektiva, kao grupa, kompanija, korporacija, što je slučaj kada je kolektivnost interioriziran u pojedinca, nego se kolektiv objektivizirao, eksteriorizirao, ispoljio u obliku stvari — kapitala. Kolektivizam kakav uspostavlja kapital nije samo apstraktni oblik društvenosti, jer ne priznaje ličnost čovjeka, nego je *postvareni* oblik društvenosti, jer egzistenciju društva priznaje samo kao egzistenciju svijeta kapitala.¹⁵ U kapitalističkoj manufakturi, preduzeću, trustu ili korporaciji, svejedno kojem obliku, osobnost pojedinca ne postoji ni kao osobnost kolektiva nego samo kao osobnost kapitala; kapital ne priznaje radniku ne samo to da je ličnost, nego ni to da je društveno biće. On je samo najamni radnik, a to znači samo dio *kapitala*, njegov promjenjivi dio. Kolektivizam na kome počiva kapital najrazvijeniji je oblik apstraktne društvenosti i utoliko apstraktniji ukoliko je kapital veći, razvijeniji. A komunizam kao pokret koji »ukida sadanje stanje« uspostavlja socijalizam, dakle takav oblik društvenosti koji *nije posredovan*, ne samo postvarenim objektivitetom — kapitalom (ili bilo kojim drugim oblikom *privatne svojine*, pa bila ova i *opća*), nego ni kolektivitetom u obliku države, partije ili nacije. Socijalizam je neposredno, generičko potvrđivanje čovjeka kao zbiljskog bića.

Ovaj pokret uspostavljanja, tj. komunizam, pokret kojim se nadilazi svaka autarhičnost proizvođača i apstraktnost ljudi, počinje kao proces udruživanja rada. Postoji nedoumica da li je termin »udruženi rad« teorijski najadekvatniji pojmu koji označava. Mi smatramo da je uistinu riječ o udruživanju rada, i da pod tim ne podrazumijevamo samo puko koncentriranje sredstava za rad ili proizvoda rada. Podsjetimo samo da Marx u *Nacrtima za kritiku političke ekonomije*, kada govori o ujedinjavanju radnika pod kapitalom napominje da se ovo odnosi samo na ujedinjavanje u *proizvodu rada*, a ne i u procesu *rada*. To znači da njihova zajednička egzistencija postoji samo kao egzistencija njihovog proizvoda, a njihova zbiljska egzistencija, koju oni ostvaruju u procesu rada, i dalje ostaje autarhična, međusobno apstraktna egzistencija. Tek udruženi rad, dakle udruženje koje proizvođači neće ostvarivati u proizvodu svoga rada, nego u radu, proizvodnji koja će biti *udružena radi samoga udruženja*, pretpostavka je zbiljskog udruženja proizvođača, asocijacije, zajednice. Proizvođači, prema tome, mogu biti udruženi u radu, tek kada taj udruženi, zajednički rad bude postajao radi samoga udruženja, a ne radi rada, pa otuda i radi proizvoda rada. Udruženi u *proizvodnji* ljudi mogu biti tek *udruženi uopće*, udruženi i izvan proizvodnje.

PROIZVODNOST RADA

Drugo obilježje koncentracije kapitala i udruživanja rada, za koje smo rekli da je obilježje identiteta, — proizvodnost rada, u isto je vrijeme također obilježje na kome se koncentracija kapitala i udruživanje rada dijagonalno razilaze. *Proizvodnost rada* je cilj kako kapitala koji se grozničavo

¹⁵ O razlici pojmova kolektivizam i socijalizam pisao sam opširnije u članku »Svojina i zajednica«, Pregled br. 11/73.

koncentrira, tako i neposrednog udruživanja proizvođača. A povećanje proizvodnosti rada ne samo da je cilj, nego i pretpostavka kako dalje i dinamičnije akumulacije kapitala tako i šireg i koherentnijeg udruživanja rada. Ali dok kod koncentracije kapitala cilj biva ispunjen već samim povećanjem proizvodnosti rada, bez ikakvih socijalnih implikacija, dotle udruženi proizvođači koriste upravo taj neposredno ostvareni ekonomski cilj, da bi na društvenom planu, u sferi odnosa među ljudima, kao i njihova položaja u procesu rada, i odnosa prema procesu rada, nešto izmijenili. Istina, sa povećanjem proizvodnosti rada mijenja se nešto u karakteru, strukturi rada; on se podiže na viši *istorijski* nivo, bez obzira da li je riječ o kapitalističkom načinu reprodukcije ili proizvodnji udruženih radnika. I kod jednih i kod drugih, dostignuti viši istorijski nivo rada znači skraćenje potrebnog rada, a prema tome i mogućnost produženja viška rada. Ali, upravo u načinu korišćenja te mogućnosti, načinu njenog realiziranja dolazi do istorijskog razilaženja kapitala i udruženih proizvođača. Kao kapital, kao *samosvrha*, kapital će sve, pa tako i povećanu proizvodnost rada, iskoristiti samo za sebe, bolje reći optimalno iskoristiti za vlastitu akumulaciju, gomilanje, rast, kvantitativno umnožavanje. Ako smo rekli optimalno, onda to znači da će kapital tendirati ka produženju viška rada na račun cjelokupnog vremena za koje je skraćen potreban rad, tj. nastojati ne skratiti *radni dan*, ali samo utoliko ukoliko će to produženje viška rada biti u interesu kapitala. Čim kapital spozna da će skraćanjem radnog dana, koje je omogućeno povećanjem proizvodnosti rada, još više povećati proizvodnost rada, — dakle, još više skratiti potreban rad, on će to odmah dragovoljno, uz mnogo pompe i filantropske brige za radnike, i učiniti. Drugim riječima, kapital će vrlo rado relativno skratiti radni dan, da bi apsolutno produžio višak rada; ako će skraćanjem radnog dana za pola časa, produžiti višak rada za jedan čas, kapital će to bez dvoumljenja uraditi. A to se u dosadašnjoj istoriji kapitalističkog oblika reprodukcije upravo i događalo.

Međutim, i udruživanje je *samosvrha*, samo što u ovom slučaju svrha nije izvan ljudi, izvan njihova udruženja, kao kod kapitala, pa to znači da i udruženi radnici koriste povećanje proizvodnosti rada, kao i cjelokupan kapital kojim raspolažu, radi samih sebe, udruženja, društva. Upravo u mogućnosti korišćenja viška rada, nastalog povećanjem proizvodnosti rada, udruženi proizvođači se potvrđuju kao asocijacija, kao društvo, kao društvena bića, koja se i svojim proizvodnim procesom služe radi udruživanja s drugim ljudima. Kao što će kapital skratiti radni dan ako mu to skraćenje bude donosilo novi višak vrijednosti, tako će udruženi radnici apsolutno skratiti radni dan. Kada je Marx govoreći u »Kapitalu« o carstvu nužnosti, tj. materijalnoj proizvodnji, rekao da se sloboda u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi proizvođači racionalno uredi svoj promet materije s prirodom,¹⁶ onda je pod tim mogao podrazumijevati samo slijedeće. Racionalno uređivanje prometa materije između udruženih radnika i prirode, dakle *rada*, sastoji se u tome da se novostvoreni višak rada, omogućen povećanjem produktivnosti rada, iskoristiti za *ukidanje* svakog oblika otuđenja i samootuđenja radnikâ. Otuđenje na socijalnom planu podrazumijeva u ovom slučaju eksploataciju, otuđivanje viška vrijednosti koji nastaje u ovom pe-

¹⁶ Podsjećamo na glasovito mjesto iz »Kapitala«, III, Kultura Beograd 1948, str. 710—711.

riodu produženog viška rada, čiji je subjekt naravno kapitalista, dok samootuđenje podrazumijeva samoeksploataciju, samootuđivanje viška vrijednosti i njihovo pretvaranje u kapital, čiji je subjekt kapital sam. Samootuđenje je, dakle, prisutno kao osnova i otuđivanja na socijalnom planu, otuđivanja radnikova proizvoda od strane kapitaliste, ali je ono moguće, a to je najznačajnije u ovom trenutku, i izvan otuđivanja među ljudima, kao otuđenje proizvoda radnikova rada — privatne svojine, od radnika. Ovo *postklasno* samootuđenje u obliku privatne svojine nastupa u onom momentu kada udruženi proizvođači, povećanjem produktivnosti rada produženi višak rada *ne skraćuju*, nego nastavljaju raditi, proizvodeći uvećani višak vrijednosti, koji zatim akumuliraju, kapitaliziraju. Da se to ne dogodi, da udruženi proizvođači ne bi pošli putem samootuđenja, i da bi dakle iskoristili povećanje produktivnosti rada za ukidanje samootuđenja, oni moraju novostvoreni, uvećani višak rada koristiti na slijedeći način.

1. *Skraćenje radnog dana*, koje je moguće tek povećanjem proizvodnosti rada, dakle skraćanjem potrebnog rada, jeste skraćanje viška rada. Skraćanje radnog dana, za koje Marx kaže da je »osnovni uslov« ostvarivanja slobode u uslovima carstva nužnosti, jeste *eo ipso* neposredno racionalno ukidanje otuđenja. Otuđenje se ovdje sastoji u tome da čovjek svoj »promet materije s prirodom«, dakle rad, postavlja kao svog gospodara, svrhu. Racionalno uređivanje čovjekova prometa materije s prirodom, u čemu se sastoji sloboda u ovoj oblasti, na čemu insistira Marx, sastoji se u tome da udruženi proizvođači dovedu ovaj promet »pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi.«¹⁷ Gospodstvo rada nad čovjekom manifestira se kao čovjekovo učešće u radu iznad granice potrebnog rada; kada se povećanjem proizvodnosti rada ta granica pomjeri, a čovjek u tom periodu viška rada nastavi raditi, onda se gospodstvo te slijepe sile još više povećava. Udruženi proizvođači razmjenjuju materiju s prirodom s najmanjim utroškom snage, a to znači upravo u najkraćem mogućem vremenu rada. Cilj povećanja proizvodnosti rada nije produženje viška rada, nego njegovo zadržavanje u optimalnim okvirima, a to znači da je istinski cilj povećanja proizvodnosti »odstranjenje rada«, koje počinje skraćanjem radnog dana. »Stvarno društveno bogatstvo, pisao je Marx, i mogućnost stalnog proširivanja društvenog procesa reprodukcije, ne zavisi dakle od dužine viška rada, već od njegove proizvodnosti i od više ili manje bogatih uslova proizvodnje u kojima se on vrši.«¹⁸ Skraćanje radnog dana je uslov slobodnog vremena.

2. *Slobodno vrijeme* treba posmatrati kao *novu proizvodnu snagu*. Upravo na pitanju slobodnog vremena razilaze se način proizvodnje koji počiva na kapitalu i način proizvodnje udruženih proizvođača. Dok je kapital u nemogućnosti da koristi slobodno vrijeme kao proizvodnu snagu, jer je to vrijeme u kome proizvođači nisu vezani za kapital, za proizvodnju, dotle udruženi proizvođači upravo koriste slobodno vrijeme kao novu proizvodnu snagu. Slobodno vrijeme za koje zna najamni radnik, prazno je, od radnog

¹⁷ Ibidem, str. 711.

¹⁸ Ibidem, str. 710.

vremena odvojeno vrijeme; ono u kapitalizmu može biti ili a) dokolica, dakle vrijeme koje je apsolutno prazno ili b) vrijeme potrošnje, i samo kao takvo u vezi sa radnim vremenom, procesom proizvodnje. Naravno, to ne znači da kapitalista neće nastojati da iskoristi i slobodno vrijeme kao proizvodnu snagu rada, kao vrijeme u kome će proizvođači istraživati, pronalaziti, inovirati, racionalizirati proces proizvodnje, ali to želi samo kapitalista, a nikako i svi proizvođači. Dogle, međutim, u proizvodnji koja počiva na radu udruženih proizvođača, inicijativa da se slobodno vrijeme, dakle vrijeme izvan rada, pretvori u proizvodnu snagu dolazi od samih proizvođača. Ovo skraćivanje radnog dana, tj. pretvaranje radnog u slobodno vrijeme, dolazi iz svijesti da pretvaranje slobodnog vremena u proizvodnu snagu rada, jeste interes ne samo kapitala, proizvodnje, nego interes udruženih proizvođača. Pretvaranje slobodnog vremena u proizvodnu snagu ne mora uvijek rezultirati skraćivanjem radnog dana u kapitalizmu, dok je to u socijalizmu cilj sam po sebi, *telos* socijalističkog načina proizvodnje. Slobodno vrijeme udruženih proizvođača zato nikada nije prazno, od radnog vremena apstraktno vrijeme, nego uvijek konkretno ispunjeno, zbiljsko vrijeme, koje jeste slobodno vrijeme samo ukoliko odstranjuje, skraćuje radno vrijeme, opet radi vlastitog razvitka. Slobodno vrijeme se kod udruženih proizvođača koristi za proizvodnju radi njega samog, radi produženja slobodnog vremena. O tome je Marx pisao: »Ušteda radnog vremena jednaka je povećanju slobodnog vremena, tj. vremena za pun razvitak individuuma, a taj razvitak sa svoje strane djeluje natrag na proizvodnu snagu rada kao najveća proizvodna snaga.«¹⁹

Slobodno vrijeme, vrijeme s onu stranu rada, jeste ono vrijeme gdje »počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici.«²⁰ Utoliko je ono kraće, tj. ukoliko je duže vrijeme rada, razvitak ljudske snage se i sastoji u povratnom uticaju na proizvodnu snagu rada, ali je sa svojim sve bogatijim širenjem neposredno okrenuto razvitku individuuma, njegovom totalnom ozbiljenju.

3. *Nove potrebe*, koje nisu ništa drugo do ozbiljnije individuuma, njegov pun, totalan razvitak, moguće su dakle tek povećanjem proizvodnosti rada, sa kojom počinje skraćivanje radnog dana, i uspostavljanje slobodnog vremena kao proizvodne snage. Ukoliko je radno vrijeme kraće, ukoliko je dakle rad proizvodniji, utoliko je i slobodno vrijeme više ispunjeno čovjekovim samorazvićem.

Sa bogato razvijenim slobodnim vremenom konačno se odstranjuje i negativna posljedica društvene podjele rada, koju je ona proizvela na strani čovjeka. Umjesto djelomičnog radnika, specijaliste za određenu radnu operaciju ili disciplinu, koji najveći dio svog života provodi u ovoj djelomičnosti, ograničenosti, slobodno vrijeme razvija totalnog čovjeka, čovjeka koji neće biti slikar, nego čovjek koji slika. Bogatstvo potreba na kome će počivati

¹⁹ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, citirano prema Gajo Petrović, *Filozofija i revolucija*, Naprijed, Zagreb 1973, str. 86.

²⁰ A. Tanović ispravno uočava da čovjekovo praktično odnošenje prema prirodi znači opredmećenje tog svijeta prema čovjekovim potrebama, a ne potrebama izvan čovjeka: »Čovjek se prema prirodi odnosi praktično, produktivno, svrhovito, prerađuje prirodu, humanizuje predmetni svijet prema svojim potrebama i formira nove ljudske potrebe.« *Ljudske potrebe*, »Marksizam u svijetu«, br. 11/75, str. XIII.

buduća egzistencija čovjeka sve će manje biti ispunjeno potrebama za potrošnjom, a sve više potrebama koje neposredno znače samoostvarenje čovjeka. Nova struktura potreba, istinskih ljudskih potreba, sve će manje zavisiti od načina proizvodnje i sve manje biti determinirana tom proizvodnjom, a sve više će biti određena čovjekom i radi čovjeka.

PROSIRENA REPRODUKCIJA

Ni jedan do sada nastao istorijski način produkcije nije bio samo produktivan, nego i reproduktivan, i to reproduktivan u proširenom obimu. I načini proizvodnje o kojima mi govorimo također su reproduktivni u proširenom smislu. Kod načina proizvodnje koji počiva na kapitalu proširivanje reprodukcije je izraz same prirode kapitala, iz koje proizlazi njegova tendencija da se uvećava. Proširivanje reprodukcije, tj. vraćanje dijela viška vrijednosti u proizvodnju, njegovo pretvaranje u kapital, *neposredno* je, dakle, uslov stvaranja novog, uvećanog viška vrijednosti. Ali, kao što udruživanje radnika omogućava nastanak društvene proizvodne snage rada, tako i koncentracija kapitala, udruživanja sredstava za proizvodnju, koje može proizaći iz neposrednog koncentriranja već postojećih kapitala ili ulaganjem u proširivanje reprodukcije, stvara uslove za postizanje veće proizvodnosti rada. Koncentracija kapitala također daje radu novu proizvodnu snagu. Međutim, povećanje proizvodnosti rada, koje se postiže proširenjem reprodukcije, nije u kapitalizmu *cilj za sebe*, nego je povećanje proizvodnosti rada samo *sredstvo* još brže akumulacije kapitala, njegove dalje ekspanzije. Kao i uvijek, ni ovoga puta, sa proširenjem reprodukcije, kapital nema nikakvog drugog cilja osim samoga sebe.

Kao i kapital tako i udruženi proizvođači udružuju sredstva za rad koja već postoje i ulažu u proširivanje reprodukcije, ali ne zato da bi povećanjem proizvodnosti rada kapitalizirali proizvod svoga rada. Povećanje proizvodnosti rada kod njih se pojavljuje kao *cilj za sebe*, a višak rada koji je tako nastao koriste na način kako smo to eksplicirali kada smo govorili o proizvodnosti rada. Dok s jedne strane, udruženi proizvođači koriste proizvodnost rada radi samih sebe, u vlastitom interesu, za samorealizaciju sebe kao individuuma, umjesto za gomilanje bogatstva, dotle s druge, proširuju reprodukciju radi daljeg udruživanja, radi širenja vlastite asocijacije, radi uspostavljanja *društvenog* odnosa sa onima koji još nisu uključeni u proizvodni proces. *Proširivanje reprodukcije* kod udruženih proizvođača ima za cilj *proširivanje asocijacije*.